

# Uit de schatkamers van Alfons van Werveke HET KEIZERRIJK IN GENT

Luc Devriese

## Inleiding

Al heel lang heeft men in de Gentse geschiedschrijving problemen met de indeling tijdens de volle en de late middeleeuwen van de oude stad bij de Franse kroon (linker Schelde oever) of het Duitse keizerrijk (grondgebied rechts van de Schelde, stroomafwaarts varend). In het bijzonder de locatie van de Sint-Baafsabdij leidt tot verwarring. Net als de Sint-Pietersabdij ligt ze overduidelijk op linkeroever, maar ze pretendeerde in het Duitse rijk te liggen. Was dat wel zo? En hoe zat dat in mekaar?

Reeds eerder poogden we dit probleem op te helderen in dit tijdschrift (Devriese, 2004), maar de verwarring blijft bestaan. Alfons van Werveke verzamelde in zijn archiefnotities enkele gegevens die dit illustreren. We nemen hier zijn bevindingen over en laten dit voorafgaan door een nieuwe beschrijving van die Gentse grenssituatie.

## Gent op de grens, al sinds de Romeinse tijd

Gent was in tijden dat landsgrenzen nauwelijks iets betekenden, een grensstad. Volgens de geschiedenisboeken begon dat aan het einde van Karolingische tijd, toen het rijk van Karel de Grote verdeeld werd onder zijn drie kleinzonen (verdrag van Verdun, 843, met aanvullende verdragen tot 925). De Schelde werd aangeduid als de grens van *Francia occidentalis* en *Francia media* in het noorden. Het eerste was westelijk Frankenland – *Francia* werd in die tijd uitgesproken als *Frankia* – dat zou later *la France* alias Frankrijk worden. Het tweede werd genoemd naar Lotharius, de kleinzoon die dit middendeel toegewezen kreeg. Maar, zo vertellen onze schoolboeken er meteen bij, dat kwam al snel in de handen van de Ottoonse, ‘Duitse’ dynastie, die heerste over *Francia orientalis* en die succesvol de keizerskroon van Karel wist op te eisen. Daarmee lag het grootste deel van het graafschap Vlaanderen, het zogenaamde Kroon-Vlaanderen in *Francia occidentalis*, alias *La France*. Gent lag op de grens van het Franse koninkrijk en het Duitse keizerrijk. Keizer Karel V (de vijfde met die naam in het Duitse rijk) beëindigde deze eeuwenoude situatie in 1521. Voortaan zou de Franse koning geen leenheer meer zijn bij ons. De

begrippen Kroon- en Rijksvlaanderen belandden in de papiermand van de geschiedschrijving.

Eigenlijk was de grenssituatie van Gent – voor zover die vlek toen al iets betekende – veel ouder. De Schelde vormde in de Romeinse tijd immers de grens tussen de Civitas menapiorum (de landsstreek van de Menapiërs) en de Civitas nerviorum (van de Nerviërs). Deze situatie bleef tot in de jaren 1500 herkenbaar in de kerkelijke indelingen. Het gebied ten oosten van de Schelde hoorde bij het bisdom Cambrai. Dat was de opvolger van Bavai, de Gallo-Romeinse hoofdstad van de Civitas nerviorum. Het westen hoorde bij het bisdom Doornik. Doornik was in feite de opvolger van Cassel (nu Dép. le Nord), hoofdstad van de Civitas menapiorum, als machtscentrum. Die stad aan de Schelde werd immers de hoofdplaats van de machtigste Frankische dynastie met o.m. Chlodowich (alias Clovis, Ludovicus, Ludwig, Louis). Dat waren Germanen die bij ons de macht overnamen van de Gallo-Romeinen.

Vooraleer verder te gaan, moeten we ons toch wel even afvragen wat de situatie in deze grensregio betekende in die tijd, voor de gewone man of zelfs voor de lokale machthebbers. Het antwoord is simpel: niets. De lokale contacten waren onnoemelijk belangrijker. Men mag de situatie van toen niet vergelijken met de grenzen van de natiestaten die in de tweede helft van het vorige millennium vorm kregen. De hoogsten in gezag, keizers en koningen, woonden ver af en ze wisten nauwelijks van het bestaan af van deze gebieden en hun bewoners. Zolang die maar braafjes hun belastingen de -'beden'- betaal-



Afb. 1. Zegel van het schependom Overschelde (1226) uit Boone en de Hemptinne (2017) met links van de poort met flankeertorens een gestileerde afbeelding van water met een brug. In de rand: + SIGILLUM SCABIN(OR)VM DE VLTRA SCALDAM.

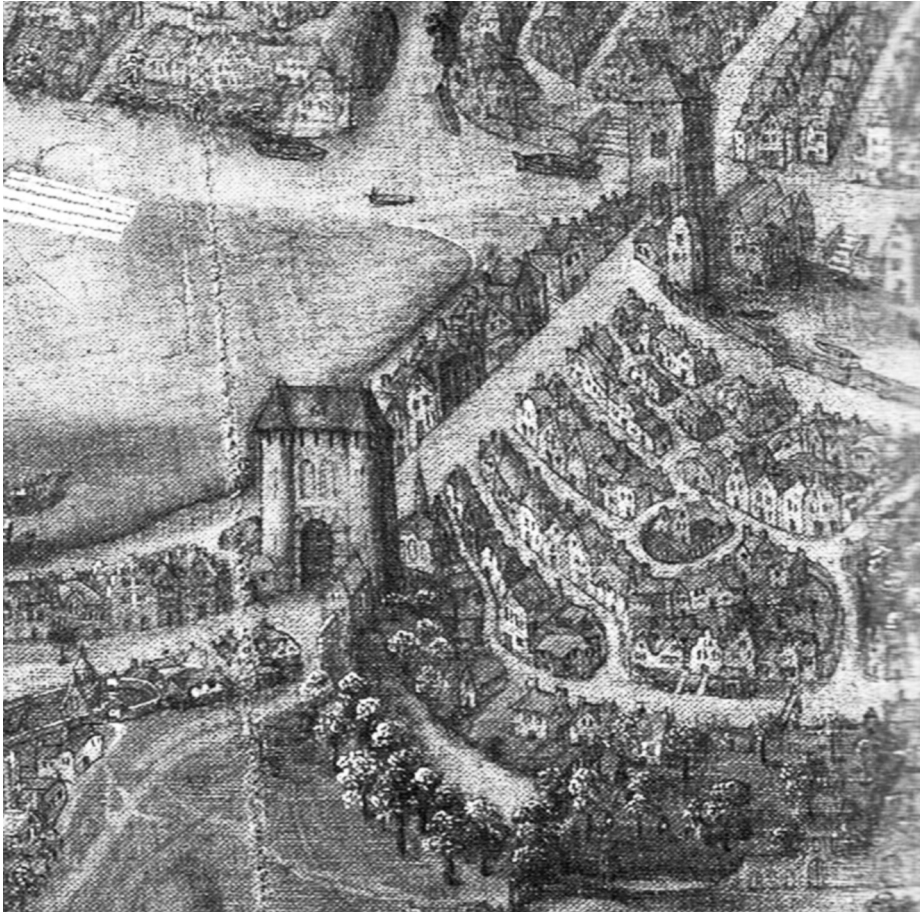
den, hadden ze totaal geen belangstelling voor hen. Datzelfde gold nog veel sterker in omgekeerde richting voor hun onderdanen.

We moeten hier wel onmiddellijk aan toevoegen dat elders aan de Schelde de Ottonen actiever waren. Ze installeerden grensbesturen (markgraafschappen, markizaten: mark betekent grens, denk aan bv. ‘markeren’) en lieten grensversterkingen aanleggen om hun nieuwverworven ‘Lotharingse’ gebied te verdedigen tegen de aanspraken van de koningen van West-Francië. Dat was met name het geval in Valenciennes, Ename en Antwerpen, maar niet in Gent.

### **Waar in het Gentse?**

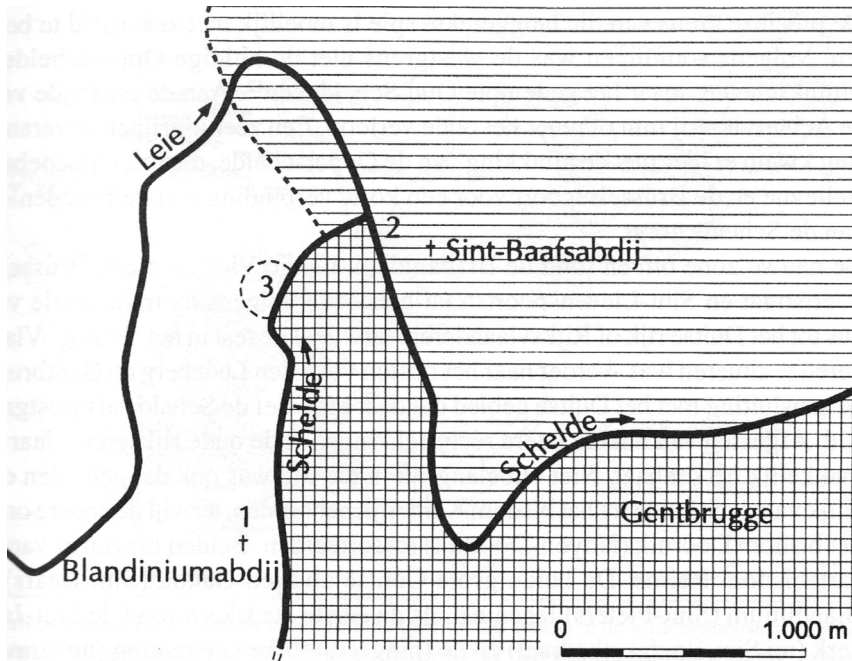
Een belangrijke moeilijkheid bij het vastleggen en vooral bij de latere interpretaties lag in het onstabiele karakter van de aangeduide grens, eigen aan alle natuurlijke stroombeddingen in dit vlakke land. In Gent had je de Oude Schelde, waarvan de naam Oudescheldestraat aan het Zuid nog getuigt. Aangenomen wordt dat de Muinschelde, de Reep en de samenvloeiing met de Leie bij de Sint-Baafsabdij grotendeels door menselijk ingrijpen tot stand kwamen (1). Waar lag hier de grens? Een recent beschreven zegel uit 1226 van het schependom Overschelde (Ultra Scaldam) toont de plaatselijke stadspoort die overduidelijk de Steenpoort alias Hooipoort is, en niet de Braampoort (afb. 1 en 2). De eerste was gebouwd aan de Oude Schelde op de plek waar een opgehoogde weg, de Brabantdam, over de waterloop heen liep (2). Deze Oude Schelde, en niet de Reep (een nieuw gegraven Schelde!) met de grote Brabantstuwpoort en -brug (de Braampoort), vormde daar trouwens ook de grens van de oude Sint-Jansparochie, later Sint-Baafs. ‘Over de Schelde’ betekende hier over de Oude Schelde aan de Steenpoort - Hooipoort.

De Sint-Baafsabdij van haar kant, had bij haar herinrichting na de Vikingentijd belangrijke steun gekregen van de Ottoonse keizers. Dit klooster verdedigde met succes de stelling dat zij in het rijk van deze Ottonen, het keizerrijk, gelegen was. In de Baafse visie was de abdij aan de oostelijke oever van een grensgracht gelegen die de monniken omdoopten tot Ottogracht omdat die volgens hun traditie op bevel van keizer Otto zou gegraven zijn (3). Welke Otto (II of III?) dat zou geweest zijn, is niet duidelijk. In werkelijkheid ging het om de Schipgracht, vermoedelijk een deel van een gekanaliseerde Leiearm of een waterloop gegraven en rechtgetrokken in de winterbedding van een verlande Leiearm. Deze Schipgracht vormde de verbinding met de moergronden in het noorden van de huidige provincie Oost-Vlaanderen en in Zeeuws-Vlaanderen, uiterst belangrijk voor Gent omwille van de aanvoer van de



Afb. 2. Detail uit het kaartschilderij 'Gent in 1534' (STAM, Gent) met rechts boven de massieve vierkante Braampoort en midden de Steen- of Hooipoort met twee flankeertorens en er naast de Sint-Kristoffelkapel van het Voldersgodshuis met torentje en daarbij nog een groot deel van de wijk Keizerrijk alias Overschelde.

belangrijkste brandstof in die tijd: turf. De Schipgracht was de verre voorloper van het huidige zeekanaal Gent – Terneuzen. In de visie van de Sint-Baafsabdij behoorde wat oostelijk daarvan gelegen was, tot het keizerrijk (afb. 3). Komende vanuit het zuiden vormde de Schelde tot in Gent de landsgrens, maar vanaf daar werd die rol dus overgenomen door de Ottogracht alias Schipgracht! Dit standpunt werd ook door wereldlijke overheden aangenomen, zoals we verder zullen zien.



Afb. 3. Schematische weergave van de rijksgrenzen en -gebieden in Gent (tekening Charles Puttevils, overgenomen uit Ghentse Tydinghen 2004, p. 227). Blanke zone: behorend tot het Franse koninkrijk. Geruite zone: gebied volgens de traditionele zienswijze behorend tot het Duitse rijk. Gelijnde zone: gebied dat volgens de Baafse visie eveneens bij dat rijk hoorde. Streepjeslijn rijksgrens volgens Sint-Baafs (Sint-Jansgracht en Ottogracht, naar boven (het noorden) toe doorlopend als Schipgracht). Cijfer 3: de D-vormige eerste stadsomwalling.

## In het noorden

Nog moeilijker ligt de positionering van de grens in het noorden. Op het eerste gezicht lijkt de Westerschelde de enige mogelijke scheiding te zijn, maar die ontstond pas een tweetal eeuwen na 'Verdun'. Vermoedelijk bij een grote zeedoorbraak werd een verbinding gevormd tussen de zee ten zuiden van Walcheren en de bestaande Schelde die het water uit het binnenland via de Oosterschelde toegang gaf tot de zee. Het is niet precies geweten wanneer dat gebeurde (4). Voordien was de zone, nu ingenomen door de Westerschelde en nog ver daarbuiten, een en al veengebied (Vlaams: moer), waarin een zekere stroming, van het gedeeltelijk 'ondergrondse' water bestond. Die liep niet van oost naar west zoals de Westerschelde, maar van west naar oost. De Honte waterde benoorden het huidige Antwerpen af in de Oosterschelde, het meest stroomafwaartse deel van de toenmalige Schelde. Deze veenstroom werd de

Honte genoemd. Waar lag de grens dan ten tijde van de verdragen? Was dat de Oosterschelde of was dat de Honte?

Ook hier geeft de vroegere bisdomindeling een duidelijke hint. De Vier Ambachten (Assenede, Boechoute, Hulst en Axel met omgeving), die de Honte met het noorden van de huidige provincie Oost-Vlaanderen en oostelijk Zeeuws-Vlaanderen omvatten, behoorden tot het bisdom Utrecht, aartsbisdom Keulen. Dat reikte, voor de invoering in 1559 van een nieuwe (ongeveer de huidige) bisdom indeling, tot vlak bij Gent. Ertvelde en Sint-Kruis-Winkel, beiden in het Asseneder Ambacht, ressorteerden tot die tijd onder dat bisdom (5). Ze behoorden tot Rijks-Vlaanderen, daarover bestaat niet de minste twijfel. Anders ligt het met het Land van Waas, oostelijk van de veronderstelde grens Ottogracht-Schipgracht, maar ten westen van de Schelde, aan de linker-oever van deze stroom. De situatie van dit gebied bleef in de volle middeleeuwen aldoor onduidelijk. Er zijn evenveel aanwijzingen dat het tot het Duitse als tot het Franse rijk behoorde (6).

### **Argumenten uit de rechtspraak**

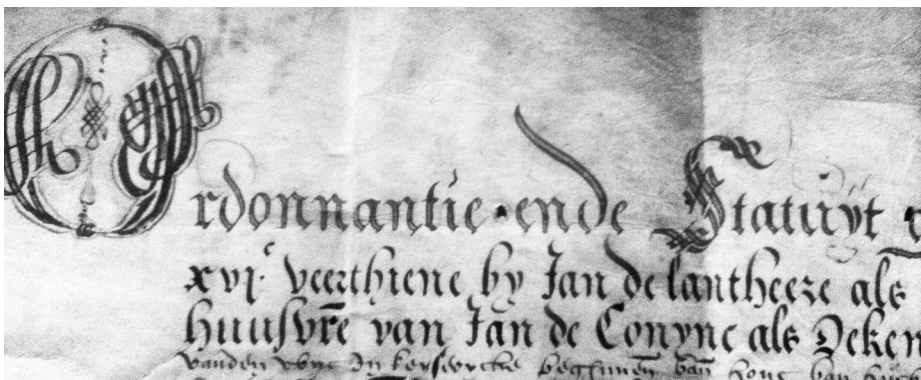
Alfons Van Werveke kwam tijdens zijn jarenlang archiefonderzoek op het spoor van enkele gegevens die bevestigden dat de Sint-Baafsabdij en een zone op Overschelde in de volle en late middeleeuwen aanzien werden als behorend tot het keizerrijk. Hetzelfde gold voor de Vier Ambachten (7). Het betreft juridische spitsvondigheden en handigheidjes, zoals we verder zullen zien. Wat hierna volgt is daarop gebaseerd.

De Raad van Vlaanderen, de grafelijke rechtbank, zetelde gewoonlijk in het Gravensteen, links van de Schelde en dus op Franse bodem. Filips de Goede gebod in 1427 dat men over zaken die betrekking hadden op Rijks-Vlaanderen moest oordelen in het keizerrijk (8). Om grote onkosten te vermijden moest een ‘dingkamer’ ingericht worden in de Steenpoort op de Brabantdam, rechtover de huidige protestantse tempel (9). Een steenkapper uit Brabant werd in datzelfde jaar betaald voor ‘pierres de greiz’ voor ‘la dite Steenpoorte ... ou le siège de mesdits seigneurs du Conseil est ordonné’ (waar de zetel van de heren van de Raad moet komen). In een andere uitgavenpost wordt een betaling van 12 schellingen vermeld voor een zekere Rogier, schilder, voor het vervaardigen van drie schilden, een met het wapen van de keizer, een ander met dat van de hertog en een derde met dat van Vlaanderen (10).

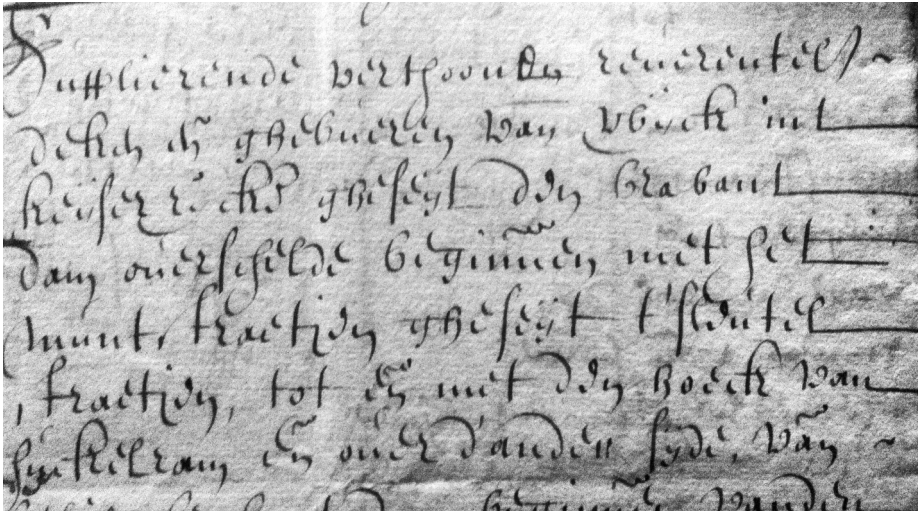
‘Het grondgebied van de Sint-Baafsabdij nevens Gent (de wijk Spanjaards-

kasteel) bijvoorbeeld’, schrijft Van Werveke, ‘behoort zonder den minsten twijfel tot het keizerrijk al ligt het aan den linkeroever van de Schelde.’ Dat zien we geïllustreerd in gerechtszaken waar men inmenging vreesde van de koning en zijn parlement (raad van juristen in Parijs). In 1464-1465 werd de Lombard Jehannin Moron veroordeeld voor het afknippen van goudstukken, zonder twijfel geslagen in het keizerrijk, want de Raad van Vlaanderen trok de rijksgrens over om te oordelen en te executeren (11). Hiervoor werd Adriaen Schuerman, ‘meester van den hogen werken’ (beul), naar de Sint-Baafsabdij ‘in het keizerrijk’ geroepen om de man op de pijnbank te leggen en om daarna het voor dergelijke gevallen gebruikelijke vonnis uit te voeren: zieden in een ketel met kokend water of olie. De in het vonnis gebruikte terminologie liegt er niet om. De afsluiting luidt: ‘Ghegheven in ’t cloostre van sente Baefs tot Ghend, als in ’t keyserrijcke ...’. Ver moesten de raadsheren en de gerechtsdienaars zich dus niet verplaatsen.

Datzelfde scenario zien we zich afspelen in noordelijk Rijks-Vlaanderen. In 1435 waren de broers Jan en Willem Bekeman medeplichtig bevonden aan het afhakken van een voet van een zekere Moral uit Bergambacht (Bergues in Frans-Vlaanderen). Ze werden opgesloten in het Gentse Gravensteen. De procureur-generaal van Vlaanderen Andries van Dowaaï, die vreesde dat de gevangenen zich zouden verdedigen als klerken in Kroon-Vlaanderen, deed ze in het geheim ’s nachts overbrengen naar Assenede in Rijks-Vlaanderen (12). Blijkbaar nam men dergelijke voorzorgen nogal eens in zaken waarin klerken gemoeid waren. Zo brachten in 1447 vijf sergeanten van de souverainbaljuw, ongetwijfeld op diens bevel, een zekere Gyselbrecht Boudins, ‘in twijfel van klerkschap’ en verdacht een moord gepleegd te hebben, uit het Gravensteen over naar Assenede. Zo is het ook maar logisch dat de Raad van



Afb. 4. De ‘wijck gheseyt Keyserrijk’ in de reeks Gebuurten bewaard in de Zwarte Doos.



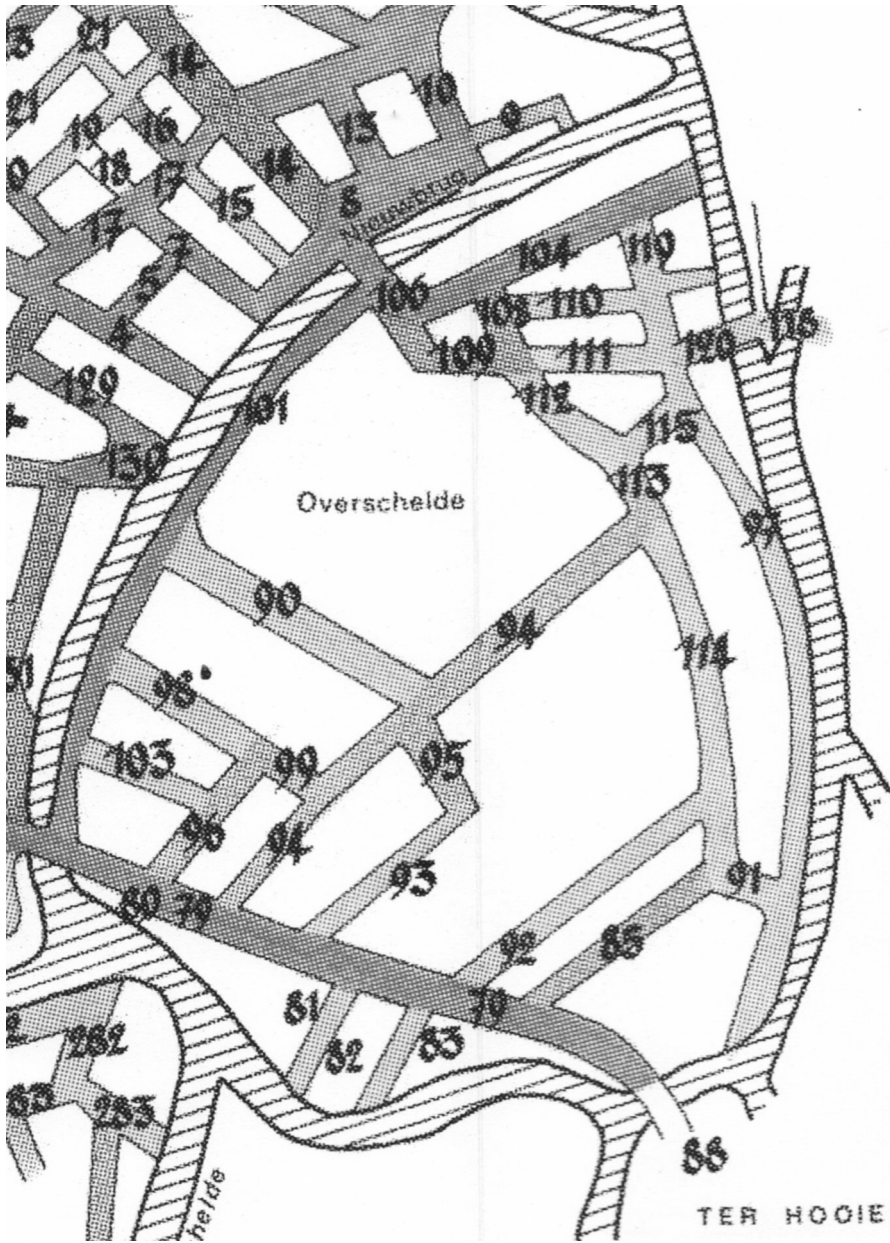
Afb. 5. Herkenbaar in lijn 2 en 3: deken en(de) ghebueren van(de) wijk int keiserrike gheseyt den brabant dam overschelde (Stadsarchief Gent, reeks Gebuurten).

Vlaanderen voor gevallen betreffende het Hulster Ambacht, zoals in 1501 het geval was, naar het Sint-Baafsklooster trok. De zaken die te maken hadden met het Land van Aalst, dat Gentbrugge omvatte, tot aan de Keizerpoort strekte en tot het keizerrijk behoorde, werden beslecht in het Rijke Klarenklooster, net buiten die poort (Guy Dupont, persoonlijke mededeling).

### De wijk ‘in ’t Keyserrijcke’

In de wijk Overschelde bleef de herinnering aan het keizerrijk nog lang bewaard, zelfs tot na de Franse tijd. De wijk van de Brabantdam tussen de Braampoort aan het François Laurentplein en de Sint-Kristoffelstraat aan de protestantse tempel noemde men Het Keizerrijk (afb. 4 en 5). Uit 1660 bleef een schrijven bewaard van de ‘ghebueren van den wijk gheseyt Keyserrijcke, haer bestreckende van ’t Koepeken (Koepoortken) tot aen de Sackbrootstraete (Zakbroederstraat bij ’t Stuksken) met den hoeck van de Capecijnen (Sint-Kristoffelstraat aan de toen al lang afgebroken Steen- alias Hooipoort (13). In 1669 heet het ‘... ghebueren van de wijk in ’t Keyserrijcke, gheseyt den Brabantdam Overschelde, beghinnende met het Muntstraetjen tot ende met den hoeck van Huckelram (Belgradostraat) ende over d’ander sijde van den selven Brabantdam beghinnende van den huuse van oudts genaemt de Vuyst.’





Afb. 6. De wijk Overschelde met genummerde straten: nr. 99 Muntstraatje, nr. 98 Vleeshouwersstraat, nr. 96 Sleutelstraatje (Detail uit Dambruyne, 2001). Gearceerd: de waterlopen, met rechtsonder de Braambrug en -poort en links onder de Steen- of Hooipoort waar een ruimte ingericht was voor de raadsheren.

We mogen aannemen dat de naam ‘keizerrijk’ precies hier terecht kwam vanwege de functie van de Steenpoort – Hooipoort bij de rechtszaken die men in dat ‘rijk’ wilde behandelen. Het overgrote deel van de Overschelde bleef eeuwenlang onbewoond. Het was deze kleine, half verzopen wijk die het Keizerrijk genoemd werd: wellicht een beetje een schertsende benaming, zoals het Einde van de Wereld (Einde Were). Het waren immers grotendeels onbewoonde meersen. Enkel het zuidwestelijk deel aan de Brabantdam lag iets hoger als een eilandje in de winterbedding van de Schelde, een donk.

Ook het Muntestraatje (afb. 6) herinnerde daar aan (14). Judocus Steyaert vermeldt in zijn beschrijving van Gent (1857): ‘het Muntkin of Muntstraatje... op welke hoek en die der Vleeschouwersstraat (eveneens opgenomen in de Vlaanderenstraat) het Munthuis der graven van Vlaanderen stond, waer zy op keizerlyken bodem geld deden slaen, toen de Fransche koning Philips de Schoone, hun dit recht betwistte in de gewesten van zyn Ryk afhankelyk’ (15).

## **Besluit**

Zoals nog wel meer gebeurt – zie bijvoorbeeld het verhaal van de Rietgracht in dit tijdschrift – gaat de blijvende verwarring in verband met de landsgrens terug op geforceerde aanspraken van instellingen en besturen op bepaalde gebieden. Iedereen zal het moeilijk hebben met de Ottogracht – Schipgracht als onderdeel van de Scheldegrens tussen het West Frankische (later het Franse koninkrijk) en het Oost-Frankische rijk, later het Duitse rijk genoemd (als opvolger van het Frankische middenrijk alias Lotharingen). Nochtans blijkt uit het hier beschrevene dat dit algemeen aanvaard werd. Overigens past bij dit alles enige zin voor relativering: voor het dagelijkse leven van toen had het al of niet behoren bij dit of gene rijk geen enkele consequentie.

Met dank aan Guy Dupont, Frank Gelaude en Marc Hanson

## Noten

- 1 Gelaude, F., Devriese, L. (2008), De Vlaamse Vallei en haar rivieren. In: *Jaarboek Oost-Oudburg* nr. 45, p. 249-260; Devriese, L., Gelaude, F. (2008), Schelde en Leie. Wie mondt uit in wie en waar? In: *Jaarboek Oost-Oudburg*, nr. 45, p. 261-300.
- 2 Boone, M., de Hemptinne, Th. (2017), Sigillografie en stadsarcheologie: een vergeten relatie? Over de oudste afbeelding van de Gentse Braempoot (1226). In: De Groote, K., Ervynck, A. (red.), *Gentse geschiedenissen*, Gent, De Zwarte Doos, p. 177-184. De poort op het zegel wordt hierin foutief aanzien als de (beter bekende en belangrijker) Braampoot. De vergissing vindt wellicht zijn oorsprong in het feit dat de Oude Schelde met de Steenpoort oorspronkelijk de grens vormde.
- 3 Devriese, L. (2004), De mythische keizerlijke Ottogracht en de zeer reële burggrafelijke Schipgracht. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 33 nr. 4, p. 224-242.
- 4 Verhulst, A. (1995), *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*, Gemeentekrediet, Brussel, p. 31-33 en 64-67.
- 5 In 1012 werd het gebied rond de Honte in leen gegeven aan Boudewijn IV van Vlaanderen. Het werd een onderdeel van Rijks-Vlaanderen. Twee in oorsprong Henegouwse geslachten Dampierre en Avesnes betwisten in een lang aanslepende feudale machtsstrijd de heerschappij over het gebied. Hun aanspraken waren gedeeltelijk gebaseerd op de Karolingische verdeling met de betwiste Scheldegrens. In 1323 moest de graaf van Vlaanderen afstand doen van de strook ten noorden van de Honte die aan het huis van Henegouwen toekwam. Het graafschap Zeeland vormde een personele unie met Henegouwen en Holland tot op het moment dat de Bourgondische hertogen dit wisten in te palmen. De Vier Ambachten bleven aldoor onderdeel van het graafschap Vlaanderen tot ze gedeeltelijk ingelijfd werden bij de Verenigde Republiek der Nederlanden (Vrede van Münster, 1648).
- 6 Koch, A.C.F. (1956), Grenzverhältnisse an der Niederschelde, vornehmlich im 10 Jahrhundert. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 21, p. 182-218.
- 7 Zijn notities hieromtrent bleven bewaard, samen met een handgeschreven tekst voor een van zijn Oudheidkundige kroniekjes. Dit werd, bij ons weten, uiteindelijk niet gepubliceerd (Nota's Van Werveke map nr. 829 in Stadsarchief Gent - SAG).
- 8 Bevestigd bij van Peteghem P.P.J.L. (1990), *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555)*. Doctoraal scriptie, Nijmegen, p. 22.
- 9 Vermoedelijk identiek aan de 'logie' opgericht op de rechteroever van de Schelde om de raadsheren en hun helpers beschutting te bieden bij hun zittingen in het keizerrijk, zoals vermeld bij Dumoulyn, J. (2002), *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van centralisatie (1419-1477)*. Studia 94, Algemeen Rijksarchief, Brussel, p. 55.
- 10 Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr. 21.802, dépence des mois d'août et septembre 1427 pour le nouveau siège por les causes movvans de l'empire, f. 12 en 13v.
- 11 De Franse koning hield immers het recht voor zich om over dergelijke zaken te laten vonnissen in zijn hele gebied.
- 12 Betaling aan Jan Hildebrant, schout van Assenede in RAB, Rekenkamer 21. 806, mei 1433-oktober 1435, f. 30.
- 13 SAG, reeks Gebuurten nrs 89-92 (Brabantdam 2). Wellicht omdat hij er geen raad mee wist, hield Victor Fris het ultra kort daarover: 'Keyserijk: lag op Overschelde' (Fris, V., 1925, *De oude straatnamen van Gent*, Volksdrukkerij, Gent, p. 103).

- 14 Het Muntstraatje verdween, samen met de volledige oude bebouwing er rond, bij de aanleg halverwege de 19de eeuw van de Vlaanderenstraat. In een nauwkeurige staat van registraties van straten en huizen uit 1571-1572 werden 7 huizen met zeer geringe huurwaarde opgetekend in het Muntstraatje in het derde kwartier (SAG, reeks 152/2 nrs. 2-39. Gepubliceerd in Dambruyne, J., 2001, Mensen en Centen. *Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, deel 26, p. 371 en 380). In 1662 telde het 'Muntje' 11 huizen (lijst van straten en aantallen huizen in de Sint-Baafsparochie opgetekend door 'politiemeester' Justo Billiet, gepubliceerd in De Potter, F., s.d., *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Siffer, Gent, p.174).
- 5 Steyaert, J.J. (1857), *Volledige Beschryving van Gent*, Van Doosselaere, Gent, p. 275. Met de foutieve veronderstelling dat de naam Muntstraatje later in Sleutelstraat veranderde.